

Postoje k problému ženy a rodiny

Několik úvah nad výsledky jednoho mezinárodního výzkumu

EVA BÁRTOVÁ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Rozdíl, který je základem diferenciací lidského druhu na dvě pohlaví a odráží se v uspořádání lidských společností, vzrušoval člověka od samého počátku jeho existence nejenom ve smyslu pouze biologickém, ale brzy i ve smyslu společenském. Původně rovnocenné, vzájemně neprivilegované sociální role muže a ženy se v dějinách vývoje lidské společnosti přetvářely, utvářely se různě se zdůrazněním jednoho či druhého pólu, během doby však převládl jeden vzor — vzor hegemonie muže jako determinujícího sociálního elementu.

Společenský vztah muže a ženy charakterizoval Engels v roce 1884 takto: „První třídní rozpor, který se objevuje v dějinách, spadá v jedno s vývojem antagonismu mezi mužem a ženou v monogamním manželství a první třídní potlačování je potlačování ženského pohlaví mužským.“¹ S. K. Neuman k tomu dodává v r. 1931: „Když si ji byl násilím podmanil jako jeden první předmět vlastnictví, dnes je v tomto svém díle, v podstatě otrockém i otrokářském, tak daleko, že se táže s pathosem člověka stíženého pronásledovací maníí: „Kdo jsi, ženo?““² Prvotní bezrozporný vztah mezi oběma pohlavími byl tedy vývojem převládajícího vzoru lidských společenství stále více deformován, dvojitý obraz ženy, v němž se jeví jako „předmět nezřízeného obdivu, stejně jako nezřízeného opovržení“³ nakonec nutně vyústil v to, co je označováno jako „problém žena“, „ženská otázka“ apod. Přestože od doby Engelse do doby, kdy S. K. Neuman napsal svoji studii o ženě, uplynula dlouhá doba, plná emancipačních snah, zdá se, že deformovaném společenském vztahu mezi oběma pohlavími nebylo dosaženo výrazného pokroku kromě toho, že „problém žena“ byl nastolen a uznán. Otázka „Kdo jsi, ženo?“ se stala módní.

Přístup k ženě se změnil v tom smyslu, že žena přestala být známou, samozřejmou věcí a stala se neznámou bytostí, kterou je nutno zkoumat, která je ve společnosti problémem. Naproti tomu „problém muž“ nebyl nikdy nastolen a otázka „Kdo jsi, muži?“ nebyla nikdy položena. Pravděpodobně i dnes by se nám to zdálo velmi neobvyklé. Již zběžná verbální komparace ilustruje, že žena stále zůstává periferním, druhořadým elementem společnosti jako celku, elementem, jenž se netáže, ale je tázán, tedy spíše společenským objektem než subjektem.

Od doby, kdy se S. K. Neuman zabýval dějinami ženy, opět uplynula dosti dlouhá doba, bohatá na důležité události a změny výrazně zasahující do života velkých společenských celků. Žena značně postoupila kupředu na své cestě k rovnoprávnosti, její emancipační snahy jsou v té či oné míře podporovány téměř ve všech soudobých společnostech a v zemích socialistického světa je realizace ženské rovnoprávnosti důležitou součástí sociální politiky. Měli bychom tedy již být velmi blízko stavu, kdy zmizí „uměle vytvořené předělování profesí a osobnostních očekávání každému pohlaví zvlášť, což omezuje lidskost druhého pohlaví“,⁴ a žena a muž se stanou společensky vzájemně se doplňujícími, avšak vzájemně neprivilegovanými partnery. Zdá se však, že tomuto stavu tak zcela blízko nejsme. Nejsme mu blízko ani jako lidstvo, ani jako evropská populace a dokonce ani jako socialistická společnost. Pokrok dosažený ve sféře formální (zákonodárství) se důsledně nepromítá do sféry faktické, ovlivňované vědomím, představami, postoji, chováním jedinců — aspekty, které se neproměňují tak rychle jako sociální realita, ale přetrvávají a po jistou dobu konzervují ve změněné situaci staré, neadekvátní formy spo-

¹ Engels B., *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Svoboda, Praha 1948, s. 62.

² Neuman S. K., *Dějiny ženy*, Melantrich, Praha 1931, s. 11.

³ Neuman S. K., cit. dílo, s. 12.

⁴ Mead M., *Male and Female*, Apollo, New York 1967, s. 372.

lečenského soužití i proti formálnímu tlaku nových forem.

Použili jsme výsledků mezinárodního komparativního výzkumu *Představy o světě v r. 2000*⁵ k tomu, abychom mimo jiné zjistili, jak se problém ženy a s ním související problém rodiny promítá do vědomí lidí. Přesněji řečeno, náš původní záměr při zpracování výsledků výzkumu necítil na tento problém. Pouze jsme jako jeden z diferencujících identifikačních znaků zvolili znak pohlaví a vyšel nám „problém žena“.

Stručná informace o výzkumu

Cílem výzkumu *Představy o světě v r. 2000* bylo „zjistit co lidé v různých zemích očekávají od budoucnosti a po čem touží... zkoumat aspirace a predikce evropských populací...“⁶ Vzhledem k tomuto velmi širokému vymezení byl předmětem zkoumání velmi široký okruh pouze částečně dotčených problémů reprezentujících nejrozličnější aspekty sociální reality. Výzkumu se zúčastnilo celkem 13 zemí, pro naše zpracování jsme však použili údaje pouze z 3 zemí (Československa, Finska, Holandska, Japonska, Jugoslávie, Norska, Polska, Španělska), v nichž byl sběr dat proveden na reprezentativním celonárodním vzorku (s výjimkou Jugoslávie, kde vzorek reprezentuje pouze Slovinsko) a údaje týkající se námi sledovaných otázek spolehlivě zakódovány na děrných štítcích. Soubor zemí nepředstavuje žádný typ výběru, kritériem účasti byl pouze zájem uvedených zemí o výzkumný projekt.

Sběr dat byl proveden formou interviewovaného dotazníku, rozděleného na několik tematických částí. Z celkového počtu 155 postojových otázek sledujeme v tomto článku pouze šest, týkajících se 3 problémů: přání a očekávání v oblasti rodiny, přání a očekávání v oblasti sexuální svobody a přání a očekávání v oblasti ženské emancipace. To jsou totiž jediné problémy, u jejichž některých aspektů se projevila odlišnost v postojích mužů a žen a současně zajímavá protikladnost přání a očekávání. Otázky tvořily tematické dvojice, orientované jednak na přání, jed-

nak na očekávání vývoje problému a byly formulovány jako uzavřené s možností čtyř odpovědí: „více“, „asi stejně“, „méně“, „nevím“ (např. „Očekávám, že lidé budou více připoutáni k rodině“). Relativní četnosti postojů k těmto otázkám vytvářejí zajímavý obraz, v té či oné míře se opakující ve všech sledovaných zemích. Vzhledem k těmto ustáleným pravidelnostem nebyla použita žádná další statistická metoda, protože by další významnou informací pro interpretaci dat nepřinesla; ve svých závěrech vycházíme z četností.

Vzhledem k tomu, že získaná informace nás nezajímá v rovině jedince, ale v rovině národních společností, vzhledem k tomu, že nesrovnáváme jedince, ale celé společnosti, nejde nám pouze o postoj, ale i o jeho rozložení. Abychom mohli komparovat rozložení postojů, a tedy národní společnosti vůbec, převedli jsme získaná data na syntetické ukazatele, přestože jsme si vědomi nebezpečí ztráty určité části informace či její částečné deformace. Vytvořený indikátor, který nazýváme koeficientem souhlasu, nemá absolutní hodnotu. Je nutno jej chápat spíše jako nástroj umožňující komparativní analýzu a jako nositele relativní informace.

Výpočet koeficientu souhlasu

Možná distribuce odpovědí na většinu otázek dotazníku vypadá takto:

- a... pozitivní odpověď (ano, více)
- b... neutrální odpověď (možná, stejně)
- c... negativní odpověď (ne, méně)
- d... žádná odpověď (nevím, žádná odpověď)

Protože četnosti odpovědí ad b) a d) jsou relativně nízké, obsahově mají nižší gnoseologickou hodnotu, reprezentují respondenty názorově nevyhraněné, a tedy pravděpodobně i v menší míře ovlivňující veřejné mínění, a v neposlední řadě i proto, že převést všechny získané odpovědi na jeden syntetický ukazatel by bylo obtížné, nebrali jsme odpovědi b) a d) v úvahu. Analyzujeme tedy pouze postoje té části populace, která má názor.

⁵ Výzkum byl organizován Vídeňským střediskem UNESCO pro koordinaci výzkumu a dokumentace o společenských vědách. Další údaje a výhrady týkající se výzkumu viz Kára K. – Rohák J., *Postavení války a míru ve vědomí lidí*, Sociologický časopis č. 5/1971. s. 526.

⁶ Viz *Introduction to the Project "Images of the World in the Year 2000"*, European Coordination Center for Research and Documentation in Social Sciences, March 1968, s. 1.

Koeficient souhlasu

(při odpovědích „ano“, „možná“, „ne“ vyjadřuje míru souhlasu sledované populace s danou otázkou, při odpovědích „více“, „stejně“, „méně“ směr očekávání) je vypočten podle vzorce

$$\frac{a - c}{a + c}$$

Znaky a, c vyjadřují absolutní četnosti odpovědi dané kategorie.

Výpočtem získáme hodnoty od -1 do +1. Hodnoty minus znamenají, že většina souboru nesouhlasí, popřípadě očekává „méně“ v dané otázce, hodnoty plus znamenají, že většina souboru souhlasí nebo očekává „více“ v dané otázce.

Diferenciace postojů mužů a žen

Při volbě diferencujícího znaku žena - muž jsme se domnívali, že se objeví výrazné odlišení v celé řadě otázek. To se však nestalo. Naopak, národní skupiny respondentů jsou ve svých postojích daleko ho-

mogennější než muži či ženy celého mnohanárodního souboru. Výsledky analýzy ukazují, že osobnost jedince, tak jak se projevuje v jeho postojích⁷ k otázkám obecného zájmu, je determinována spíše jeho sociálním prostředím - v našem případě referenčním rámcem jeho národní společnosti - než příslušností k určitému pohlaví. Potvrzují tak, že vědomí jedince není ani tak ovlivňováno parametry jeho biologických kvalit jako klimatem jeho socializace.

Převážná většina sledovaných postojů je charakterizována vysokou podobností křivky četností pro muže a ženy stejné národnosti (viz tab. 1, 2, 3, uvádějící koeficienty souhlasu vypočtené pro namátkově vybrané otázky dotazníku). Dá se tedy mluvit spíše o společných národních postojích než o společných mužských či ženských postojích v mnohanárodním průřezu. Přestože sociální pozice muže a ženy je ve všech zkoumaných národních společnostech ve větší či menší míře odlišná ve smyslu celkové inferiority ženské so-

Tabulka 1: Hodnocení všeobecného a úplného odzbrojení jako cesty k dosažení trvalého míru ve světě (Koeficienty souhlasu — hodnoty vyjádřeny v setinách)

	ČSSR	Polsko	Jugoslavie	Finsko	Holandsko	Norsko	Španělsko	Japonsko
Muži	+97	+96	+92	+79	+55	+65	+78	+95
Ženy	+97	+92	+95	+85	+57	+70	+79	+93

Průměrný rozdíl mezi hodnocením mužů a žen (8 zemí) = 0,03

Průměrný rozdíl v hodnocení mužů jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,18

Průměrný rozdíl v hodnocení žen jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,16

Tabulka 2: Očekávání nezaměstnanosti ve vlastní zemi kolem r. 2000 (Koeficienty souhlasu — hodnoty vyjádřeny v setinách)

	ČSSR	Polsko	Jugoslávie	Finsko	Holandsko	Norsko	Španělsko	Japonsko
Muži	-29	-03	+41	-26	+31	+15	-31	-72
Ženy	-32	+04	+58	-10	+49	+38	-22	-72

Průměrný rozdíl mezi očekáváním mužů a žen (8 zemí) = 0,11

Průměrný rozdíl v očekáváních mužů jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,45

Průměrný rozdíl v očekáváních žen jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,54

⁷ Pro vyjádření zkoumaných aspektů — „přání“ a „očekávání“ — jednou kategorií používáme pojmu postoj, který chápeme v širším smyslu, než je běžné v sociální psychologii. Tomuto účelu nejlépe vyho-

vuje definice C. T. Morgana: „Pojstoj je tendence odpovídat buď kladně, nebo záporně na určité osoby, předměty nebo situace.“ (Malý sociologický slovník, Svoboda, Praha 1970, s. 301.)

Tabulka 3: Očekávání účasti vlastní země v eventuelní světové válce
(Koefficienty souhlasu — hodnoty vyjádřeny v setinách)

	ČSSR	Polsko	Jugoslavie	Finsko	Holandsko	Norsko	Španělsko	Japonsko
Muži	—90	—73	—54	—51	—83	—74	—28	—46
Ženy	—90	—72	—53	—73	—87	—83	—30	—45

Průměrný rozdíl mezi očekáváním mužů a žen (8 zemí) = 0,05

Průměrný rozdíl v očekáváních mužů jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,25

Průměrný rozdíl v očekáváních žen jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,26

ciální pozice (jak vyplývá z identifikačních znaků a některých osobnostních indexů), jsou postoje obou pohlaví především ovlivňovány stejným sociálním a komunikačním zdrojem.

Jediné výraznější odlišnosti (opakující se v té či oné míře ve většině sledovaných zemí) v postojích mužů a žen se projeví u dvou problémů: ženy ve vedoucím postavení a sexuální svobody a do jisté míry u kombinace otázky sexuální svobody s otázkou připoutání k rodině. Vezmeme-li v úvahu vysoký počet otázek dotazníku, je naše zjištění do značné míry překvapující, zejména pokud jde o problém ženy ve vedoucím postavení. Vzhledem k tomu, že ve všech zkoumaných zemích existuje již delší dobu formální rovnoprávnost a v některých, zejména socialistických, bylo učiněno mnoho i ve směru faktické rovnoprávnosti obou pohlaví, dalo se očekávat, že tato skutečnost by se v postojích k dané otázce měla odrážet jinak.

Žena a vedoucí postavení

Představa o budoucím postavení ženy ve společenské pracovní hierarchii byla zkoumána dvěma otázkami: „Domníváte se, že v budoucnosti bude více nebo méně žen ve vedoucím postavení?“ a „Doufáte, že v budoucnosti bude více nebo méně žen ve vedoucím postavení?“ Přestože v dotazníku, jehož cílem nebylo zvláště se zabývat problémem ženy, byly tyto otázky tematicky izolovány a tvořily pouze jeden z mnoha možných, velmi různorodých bodů komparace přítomnosti a budoucnosti, použita formulace „více“ a „méně“ a kombinace očekávání a přání umožňují (právě tak jako v té či oné míře i u ostatních otázek) postihnout několik aspektů postoje, resp.

jevu promítnutého do vědomí respondenta. Volba mezi „více“ a „méně“ ve sféře očekávání vypovídá o subjektivně pocíťovaném objektivním trendu jevu, ve sféře přání o jeho hodnocení, uznání a podpoře. Kombinace očekávání a přání poskytuje doplňující informaci o tom, jak vývoj zkoumaného fenoménu uspokojuje populaci, a o případných obavách z jeho nežádoucího vývoje.

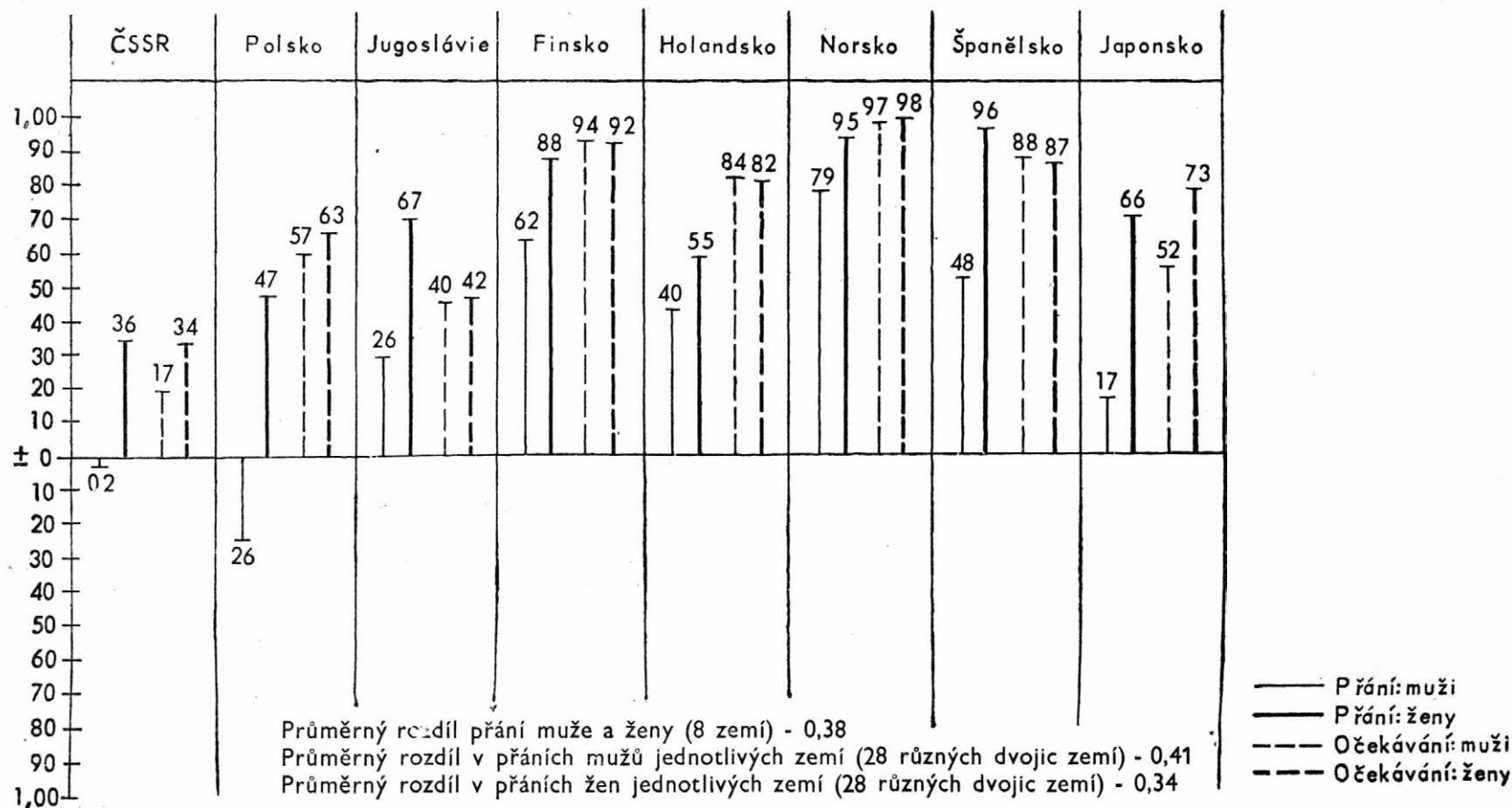
Z odpovědí respondentů na obě otázky vyplývá, že představa ženy ve vedoucím postavení není ničím mimořádným. Je to představa celkem běžná; zdá se, že respondenti mají k této otázce předem vyhraněné postoje a netvoří si je teprve v průběhu interview (jako tomu může být u řady jiných otázek). Většina respondentů ve všech zemích zúčastněných na výzkumu tuto představu souhlasně přijímá a ve svých přáních i očekáváních se přiklání k výroku „více žen ve vedoucím postavení“ (viz tab. 4, 5). Je ovšem nutno si uvědomovat, že zkoumané státy nepředstavují reprezentativní výběrový soubor světové populace, že vzhledem k takovému souboru jsou nepochybně nadhodnoceny v tom smyslu, že dosahují poměrně vysoké zaměstnanosti žen (viz tab. 6) a v důsledku toho jsou i vedoucí místa poměrně častěji obsazována ženami. Tato skutečnost se přirozeně promítá do postojů obyvatelstva. Je velmi pravděpodobné, že ve výběrovém souboru světové populace zahrnujícím země s podstatně nižšími hodnotami zaměstnanosti by průřez postojů vypadal jinak.

Přestože představa ženy ve vedoucím postavení je tedy v těchto zemích vcelku přijímána, není přijímána všude stejně a všemi stejně a zejména se nepromítá stej-

Tabulka 4: Otázky: "Doufáte, že v budoucnosti bude více nebo méně žen ve vedoucím postavení?"

"Domníváte se, že v budoucnosti bude více nebo méně žen ve vedoucím postavení?"

(Koefficienty souhlasu)

*Tabulka 5: Rozdíl mezi přáním a očekáváním týkajícím se ženy ve vedoucím postavení
(Hodnoty rozdílu koeficientu souhlasu — vyjádřeny v setinách)*

	ČSSR	Polsko	Jugoslavie	Finsko	Holand- sko	Norsko	Španělsko	Japonsko	Ø
Muži	+ 19	+ 83	+ 14	+ 32	+ 44	+ 18	+ 40	+ 35	+ 36
Ženy	—02	+ 16	—25	+ 04	+ 27	+ 03	—09	+ 07	+ 05

Je-li přání častější než očekávání, má rozdíl hodnotu minus

Je-li očekávání častější než přání, má rozdíl hodnotu plus

ným způsobem do přání a očekávání respondentů.

Ve sféře očekávání je většina národních vzorků celkem vyrovnaná, tj. muži a ženy se ve svých očekáváním většinou příliš neliší. Více žen ve vedoucím postavení je očekáváno poměrně ve vysokých četnostech. Nejvyšší pozitivní hodnoty koeficientu souhlasu dosahují dvě skandinávské země zastoupené v našem souboru — Norsko a Finsko. Zde jsou i přání a očekávání relativně nejvíce vyrovnaná, zejména u mužů, a očekávání mužů a žen jsou si velmi blízká. Porovnáme-li nejvyšší pozitivní hodnoty koeficientu souhlasu pro očekávání s tabulkou zaměstnanosti žen, vidíme, že poslední tři země v tabulce zaměstnanosti patří současně mezi ty, které nejčastěji očekávají více žen ve vedoucím postavení, a naopak, v zemích s větší zaměstnaností je toto očekávání méně běžné. To naznačuje, že subjektivní očekávání respondentů se víceméně blíží objektivním možnostem; při vzrůstajícím celosvětovém trendu zaměstnanosti žen je pravděpodobné, že jejich zaměstnanost a tím i jejich počet ve vedoucích postaveních bude stoupat zejména tam, kde zaměstnanost je dosud nízká. Očekávání jsou tak v našem případě jistou reflexí sociální reality a indikátorem jejich změn.

Jiný, zvláštní a rozpornější obraz po-

skytuje oblast přání. Ve všech zemích našeho souboru dosahují přání mužů podstatně nižších četností než jejich očekávání (Polsko např. dosahuje nejvyšší hodnoty rozdílu koeficientu souhlasu pro očekávání a přání + 0,83) a v porovnání s ostatními položkami (očekávání mužů, očekávání žen, přání žen) vůbec nejnižších četností. To znamená, že muži si příliš nepřejí, aby bylo více žen ve vedoucím postavení, či přesněji, přejí si to podstatně méně často, než očekávají a přejí si to podstatně méně často než ženy v jednotlivých zemích. Vzdálenost mezi přáním a očekáváním mužů je poměrně velká, avšak vzdálenost mezi přáním mužů a přáním i očekáváním žen je ještě větší. Schematicky je průměrný poměr všech čtyř položek souvisejících s vedoucí pozicí ženy (očekávání a přání mužů, očekávání a přání žen) znázorněn na obr. 1.

Ženy si tedy všude přejí pro sebe větší uplatnění, muži se však s tímto jejich přáním zcela nebo ve stejné míře neztožňují.

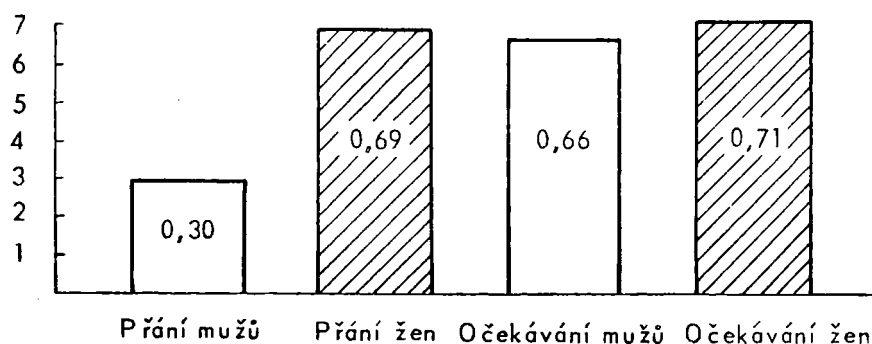
Zdá se, že v subjektivním vědomí příslušníků obou pohlaví nebyl boj za rovnoprávnost dosud skončen, a to ani v socialistických zemích. Je překvapující, že nejnižší negativní hodnoty koeficientu souhlasu se objevují u přání mužů v Polsku a Československu, to znamená, že v těchto zemích si muži nejméně přejí více žen ve vedoucím postavení. Přitom jsou to právě socialistické země, kde se na důsledné zrovnoprávnění muže a ženy klade největší důraz, kde se cílevědomě vytvářejí podmínky pro všestranné uplatnění ženy a kde vedoucí státníci i ostatní činitelé politického života zdůrazňují, že je třeba více žen ve vedoucích funkcích. Prezident republiky L. Svoboda řekl např. ve svém posledním projevu k MDŽ:

Tabulka 6: Pořadí zemí podle % činných žen z celkového počtu žen

1.	Polsko	40,1	(1960)
2.	Japonsko	38,9	(1968)
3.	Československo	37,8	(1961)
4.	Finsko	34,8	(1960)
5.	Jugoslávie	31,1	(1961)
6.	Norsko	18,7	(1960)
9.	Španělsko	17,4	(1968)
10.	Holandsko	16,1	(1960)

Year Book of Labour Statistics, ILO, 1969

Obr. 1. Průměrné hodnoty koeficientu souhlasu pro přání a očekávání mužů a žen v otázce ženy ve vedoucím postavení

„Chtěl bych znovu připomenout, že pracovní účasti žen zdaleka neodpovídá jejich podíl na vedoucích a řídicích funkcích — ať už jde o oblast hospodářskou, společensko-politickou či státní.“⁸ Také XIV. sjezd KSČ zdůraznil, že strana bude usilovat o zvýšení podílu žen v politickém a hospodářském životě a uložil současně všem státním a hospodářským orgánům iniciativně řešit zlepšení pracovních a životních podmínek pracujících žen, zejména vytvářet možnosti pro jejich stále vyšší politickou aktivitu.⁹

Jak se v tomto světle jeví postoje prostého respondenta našeho výzkumu, jenž si je tohoto trendu vědom a do jisté míry jej očekává, spíše si jej však nepřaje? Jako přežívání představ o tradičně privilegiovaném postavení muže ve společnosti nebo jako podvědomá obranná reakce proti tlaku, který společnost vyvíjí ve směru ženské emancipace nebo jako vyjádření negativních zkušeností s vysokou zaměstnaností žen? Vzhledem k tomu, že přežívající představy o privilegiovaném postavení by měly stejně či spíše více působit i v ostatních zemích našeho výběrového souboru, které jsou více tradiční, jeví se první faktor — přežívání představ o privilegiovaném postavení muže — jako nejslabší. Nejsilněji působícím faktorem budou naproti tomu pravděpodobně nežádoucí tlaky působící v souvislosti se vzrůstající zaměstnaností žen na mužského

jedince v mnoha sférách jeho života a do jisté míry omezující jeho osobní svobodu (povinnosti související s péčí o domácnost, o děti atd.). Podle posledních údajů (na rozdíl od starších údajů uváděných v tabulce *Year Book of Labour Statistics* z r. 1969) bylo například v Československu téměř dosaženo hranice možné zaměstnanosti žen.¹⁰ Kromě matek pečujících o malé děti jsou zaměstnány téměř všechny ženy v produktivním věku. Je přirozené, že tak vysoké procento zaměstnanosti a zejména tempo jejího přírůstku v poměrně krátkém časovém období není doprovázeno odpovídajícími změnami v oblasti společenských služeb, což vede ke stressovým situacím. Pouze některé z tradičních funkcí ženy jsou přebírány společenskými institucemi, zatímco jiné přecházejí na muže, a to v tím větší míře, čím odpovědnější, a tedy i náročnější zaměstnání žena má. I když argumenty ve prospěch třetího faktoru se opírají o postoje k ženské zaměstnanosti vůbec, platí v daném sociálním kontextu pro postoje k otázce ženy ve vedoucím postavení zřejmě tím spíše.

Dá se však říci, že nejenom očekávání, ale i celková struktura všech čtyř sledovaných postojů je ovlivněna stupněm zaměstnanosti žen. Z tohoto hlediska se nám celý soubor rozpadá zhruba do dvou skupin. V první skupině jsou země, v nichž zaměstnanost žen v produktivním

⁸ Projev presidenta republiky, Rudé právo, 6. 3. 1971.

⁹ Viz XIV. sjezd Komunistické strany Československa, Praha 25. — 29. 5. 1971, Svoboda, Praha 1971.

¹⁰ Viz Statistické ročenky ČSSR:

Počet žen z počtu pracovníků v národním hospodářství v %:

1950	38,4
1961	42,8
1965	44,8

	1969	46,2
Počet činných žen z celkového počtu žen v %:		

1950	35,4
1961	37,8
1967	41,7

V r. 1969 bylo z celkového počtu žen v produktivním věku 83,4 ekonomicky činných (v CSR 87%, v SSR 75,8%).

věku přesahuje 30 % (Polsko, Japonsko, Československo, Finsko, Jugoslávie) a v druhé jsou země, v nichž zaměstnanost žen nepřesahuje 20 % (Norsko, Španělsko, Holandsko). V tabulce 4 vidíme, že struktura sledovaných postojů je v zemích stejné skupiny podobná (kromě Finska, které se svými postoji blíží spíše zemím s nízkou zaměstnaností žen). Přestože procento zaměstnanosti nevypovídá o procentu žen ve vedoucích postaveních a v žádné zemi mu velmi pravděpodobně není ani úměrné, představuje nepochybně pro respondenty určitou pozitivní nebo negativní zkušenost, určité východisko dalšího hodnocení. Nelze však bezpečně říci, že závěr „čím vyšší zaměstnanost, tím méně očekávání i přání žen ve vedoucím postavení a naopak“, je vyjádřením negativní zkušenosti či spíše pocíťování saturace zkoumaného jevu.

Mohli bychom jistě sledovat další možné faktory, které vstupují do hry při formování sledovaných postojů. Mohli bychom uvažovat o tempu hospodářského rozvoje jako o společném faktoru ovlivňujícím skupinu zemí s nižšími hodnotami postojů — socialistické země a Japonsko. Mohli bychom uvažovat o národních a sociálních zvláštностech jednotlivých zemí, analyzovat vliv náboženské tradice, rodinného uspořádání, atd. To nám však v podstatě nedovolují ani izolovaná data výzkumu, ani rozsah této stati.

Připoutání k rodině a sexuální svoboda

Diskuse o současném a budoucím uspořádání rodiny a o jejím významu jako základní společenské jednotky probíhá již tak dlouho, že se stává téměř historickou diskusí, v níž je obtížné dojít k jednoznačným závěrům. Společenská vědci zabývající se rodinou jednou tvrdí, že současná rodina je dezorganizována a jako instituce neplní své základní funkce, jindy — a tato tendence dnes již převažuje — docházejí k závěru zcela opačnému, že prokazuje v obrovských společenských změnách našeho věku podivuhodnou adaptační schopnost a že je vcelku možno hovořit o upev-

nění rodiny. Záleží přirozeně na tom, jaké společenské funkce rodině přisuzujeme.

Například většina aspektů hospodářské funkce¹¹ rodiny je historickým vývojem moderní společnosti stále více redukována. Budeme-li chápat rodinu jako jednotku především ekonomickou, pak můžeme přijmout Engelsovu logickou hypotézu, že se zánikem funkce monogamní rodiny jako hospodářské jednotky zanikne i *raison d'être* existence její tradiční empirické podoby, tj. formálně uznávané podoby fakticky kontaminované heterismem a cizoložstvím.¹² Zánikem formální monogamie se však podle Engelse mohou vytvořit podmínky pro skutečnou monogamii. Tento trend, jak uvidíme dále, není ovšem v našem výzkumu zatím příliš patrný.

Vezmeme-li v úvahu jiný pohled na rodinu, například pohled křesťanské ideologie, jejíž základní zákon — *desatero* — upevňuje *de facto* svými příkazy manželství a rodinu především jako jednotku regulace sexuálních vztahů, vidíme, že i tato funkce ve většině společností postupně odumírá.

Pokud jde o další funkce rodiny, můžeme pro přehlednost jako jednu z možných klasifikací uvést klasifikaci autorské dvojice W. F. Ogburna a M. F. Nimkoffa, která uvádí tyto funkce rodiny: ekonomickou, výchovnou, ochrannou, reprodukční, rekreační, náboženskou.¹³ Je nesporné, že současná rodina se v moderních společnostech vzdálila velmi daleko od svého prvotního vzoru, který byl základem prvobytně pospolné společnosti a jehož funkce pokrývaly všechny sféry společenské aktivity. Kromě uvedených funkcí plnila rodina ještě funkci bojové a vládní jednotky a byla východiskem jakékoli činnosti. Všechny aspekty života jedince ve společnosti byly determinovány jeho rodinou a jeho postavením v ní. Ve srovnání s touto všemocnou a všedeterminující jednotkou vypadá současná rodina jako instituce méně významná. Mnoho jejích funkcí (např. funkce výrobní, funkce ochranná, funkce výchovná) se ztrácí a omezuje v té míře, v jaké jsou přejímány jinými společen-

¹¹ Máme tím na mysli její funkci výrobní a funkci ekonomického zabezpečení, které zanikají nebo jsou oslabovány. Naproti tomu funkce rodiny jako spotřební jednotky, významně ovlivňující hospodářství moderních společností, vzrůstá. Domníváme se však, že toto je funkce, která působí spíše navenek než

uvnitř rodiny, tj. ovlivňuje spíše procesy celospolečenské a pro trvání či netrvání tradiční monogamní rodiny se nezdá být rozhodujícím faktorem.

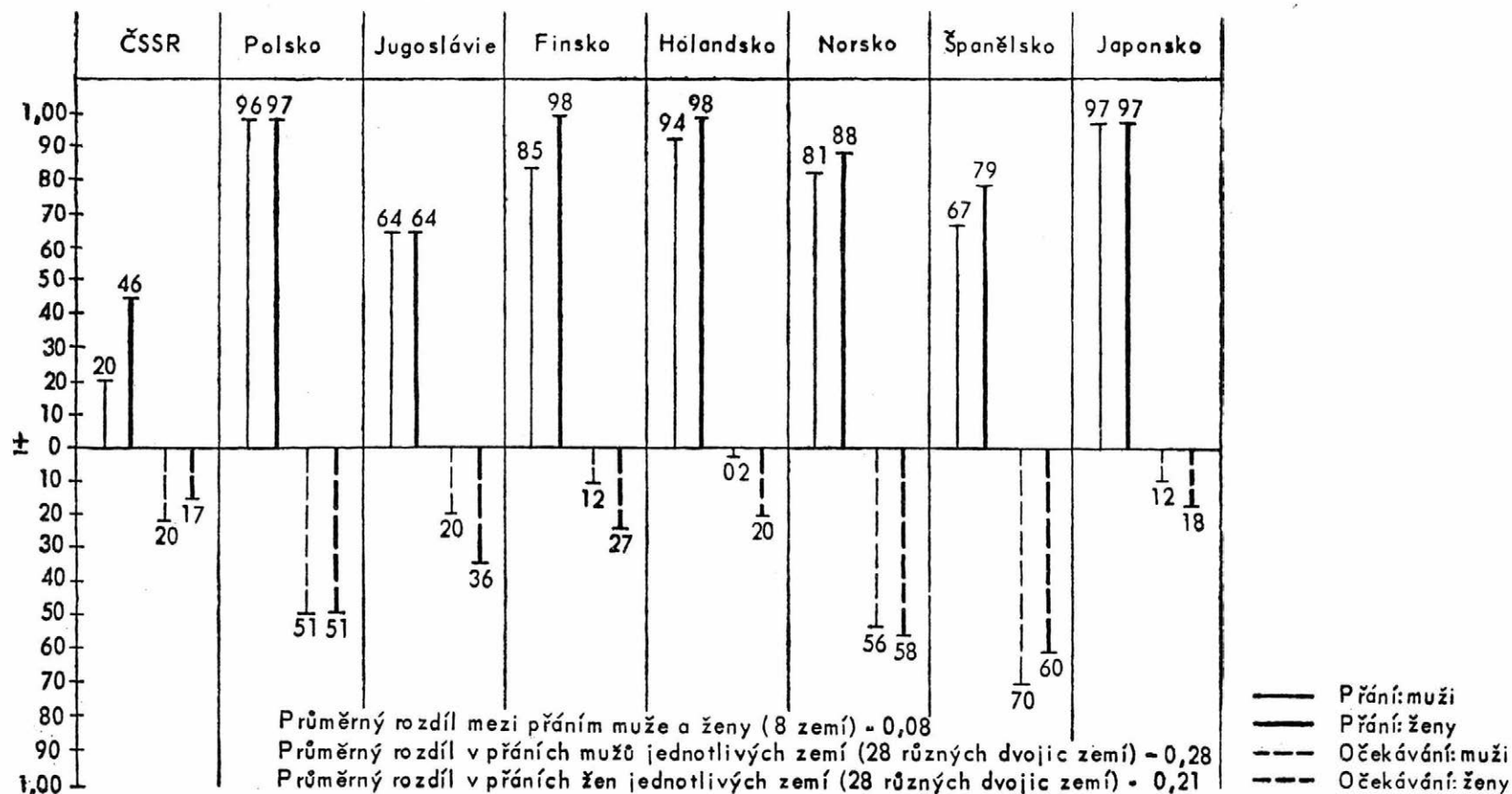
¹² Engels B., cit. dílo, s. 71.

¹³ Ogburn W. F., Nimkoff M. F., *Technology and the Changing Family*, Cambridge, Mass., 1955.

Tabulka 7: Otázky: "Doufáte, že v r. 2000 budou lidé více nebo méně připoutáni ke svým rodinám než dnes?"

"Domníváte se, že v r. 2000 budou lidé více nebo méně připoutáni ke svým rodinám než dnes?"

(Koeficienty souhlasu)

skými institucemi — továrnami, školami, zařízeními pro sociální zabezpečení atd. Zdá se však, že s poklesem počtu funkcí rodiny získávají na významu ty její funkce, které si jako sociální jednotka neotřesitelně podržuje, tj. zejména funkce zajišťující bezproblémový psychický vývoj a rovnováhu lidského jedince. Člověk si zřejmě zatím nedovede představit jinou společenskou instituci, která by mohla úspěšně fungovat jako sociální zázemí pro formování a udržování osobnosti. I v našem výzkumu se rodina jeví jako instituce žádoucí, i když v některých případech dosti rozporně.

Problém rodiny a sexuální svobody byl v dotazníku dotčen v podstatě dvěma dvojicemi otázek: „Domníváte se, že v r. 2000 budou lidé více nebo méně připoutáni ke svým rodinám než dnes?“, „Doufáte, že v r. 2000 budou lidé více nebo méně připoutáni ke svým rodinám než dnes?“ a „Domníváte se, že v r. 2000 budou mít mladí lidé větší nebo menší sexuální svobodu než dnes?“, „Doufáte, že v r. 2000 budou mít mladí lidé větší nebo menší sexuální svobodu než dnes?“. Důvod, proč byly do dotazníku zařazeny právě tyto dvě dvojice otázek se můžeme pokusit vysledovat jen a posteriori, protože jsme do výzkumného týmu vstoupili později a nepodíleli se na úvodním projektu a formulaci dotazníku. Je však zřejmé, že při tak velké šíři záběru se výzkum mohl dotknout jednotlivých aspektů života člověka jen velmi letmo. V případě rodiny tedy zřejmě šlo o postižení představy o trendu vývoje rodiny ve smyslu jejího upevnění

či uvolnění a do jisté míry i o zjištění spokojenosti se současným stavem. Chápe-li obě témata — více sexuální svobody na jedné straně a větší připoutání k rodině na druhé straně — jako dva různé ukazatele jednoho problému, neznamená to, že je považujeme za nutně protikladná, zejména při omezení druhé dvojice otázek pouze na mladé lidi. Používáme pouze jako východiska tradiční a vcelku uznávanou představu celoživotní monogamní rodiny, v níž oba jevy představují vzájemně se vylučující, opačné póly jednoho problému a postoj k oběma by měl být výslednicí postoje k jednomu problému.

Nezkoumáme a nemůžeme ani zkoumat za jaký, za jak volný či pevný svazek považuje sledovaná populace rodinu a co přesně rozumí sexuální svobodou pro mladé lidi.¹⁴ Na základě získaných dat se můžeme pouze pokusit vidět očima respondentů žádoucí i očekávanou dynamiku obou jevů (vyjádřenou hodnocením „více“, nebo „méně“) tj. jejich potenciální změnu vzhledem k současnému stavu a jejich vzájemný vztah (viz tabulka 7, 8, 9, 10).

Především se dá říci, že rodina v očích respondentů neztrácí na významu. Kladné hodnoty koeficientu souhlasu v oblasti přání většího připoutání k rodině jsou poměrně vysoké, v polovině zemí přesahují +.90. Překvapující je opačnost směru hodnot koeficientu souhlasu pro přání a očekávání. Muži a ženy ve všech sledovaných zemích (ženy zpravidla vždy ve větších četnostech) si přejí, aby připoutání k rodině bylo silnější, ale spíše to

Tabulka 8: Rozdíl mezi přáním a očekáváním v oblasti rodinných vazeb
(Hodnoty rozdílu koeficientu souhlasu — vyjádřeny v setinách)

	ČSSR	Polsko	Jugoslávie	Finsko	Holandsko	Norsko	Španělsko	Japonsko
Muži	—40	—147	—84	—97	—96	—137	—137	—109
Ženy	—63	—148	—100	—125	—118	—146	—139	—115

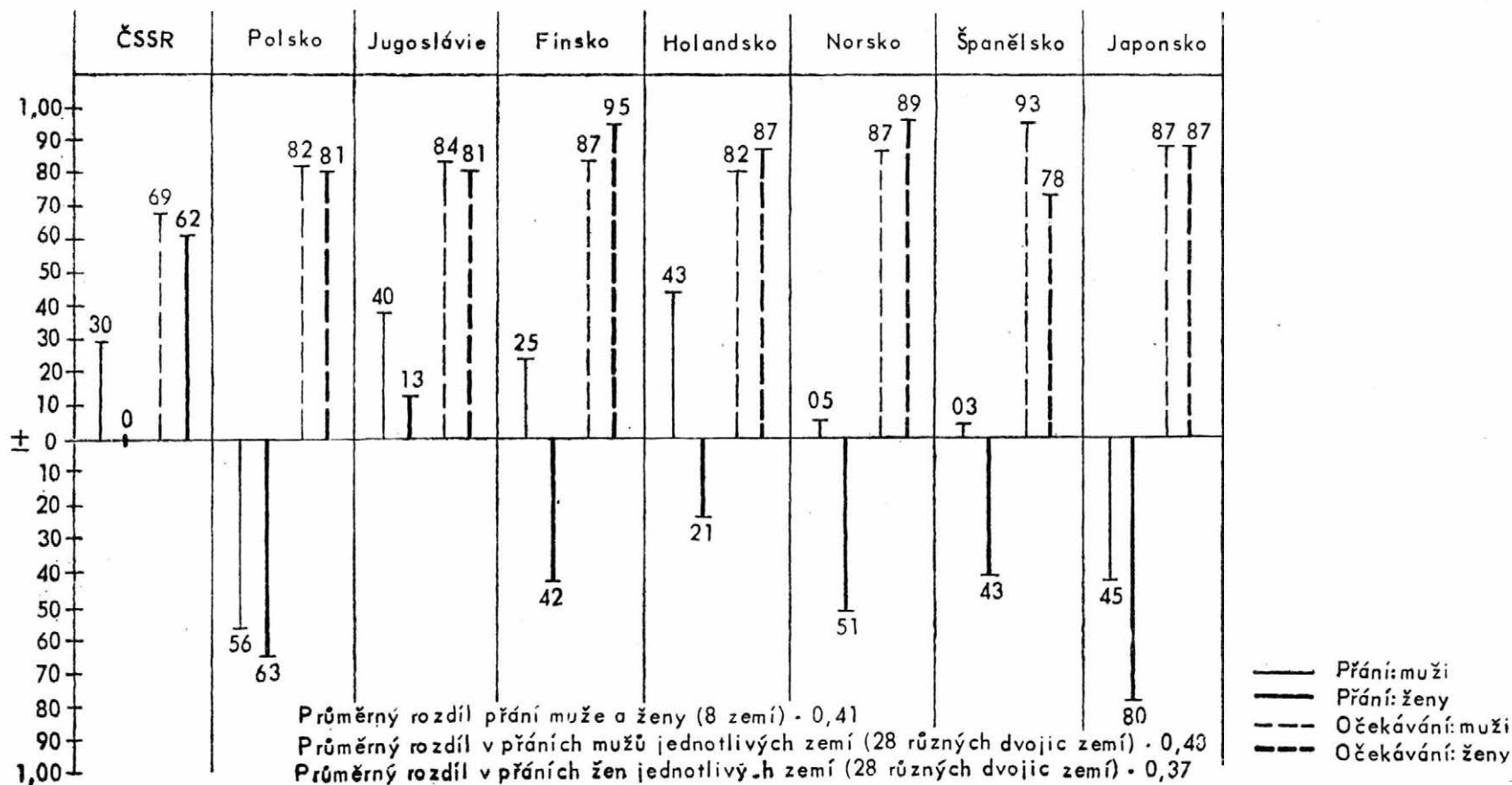
Je-li přání častější než očekávání, má rozdíl hodnotu minus
Je-li očekávání častější než přání, má rozdíl hodnotu plus

¹⁴ Vycházíme z předpokladu, že v zemích zúčastněných na výzkumu převládá vzor monogamní rodiny — pokud jde o typ vztahu — a nukleární rodiny — pokud jde o typ jejich struktury. Rodinou budeme tedy dále zpravidla rozumět soudobou monogam-

ni a nukleární rodinu, která je převládající formou soužití muže a ženy u sledovaných populací. Sexuální svobodu budeme chápat jako fenomén existující vně rodiny, silně ji však ovlivňující.

Tabulka 9: Otázky: "Doufáte, že v r. 2000 budou mít mladí lidé větší nebo menší sexuální svobodu než dnes?"
 "Domníváte se, že v r. 2000 budou mít mladí lidé větší nebo menší sexuální svobodu než dnes?"

(Koeficient souhlasu)

neočekávají. Velký důraz na rodinu kladou respondenti v Holandsku, Polsku, Finsku a Japonsku, zejména ženy v těchto zemích (koeficient souhlasu +.97, +.98). Největší starosti s rodinou mají polští a španělští respondenti, tedy respondenti ze zemí, které se v našem výzkumu jeví jako silně nábožensky orientované, nejmenší v Československu (viz hodnoty rozdílů mezi přáním a očekáváním uvedené v tabulce 8). Zdá se, že síla náboženské tradice ovlivňuje sílu důrazu kladeného na rodinu, což je přirozené, protože rodina je vlastně jedna z mála společenských institucí, k jejichž vzniku dosud v mnoha společnostech stačí uznání církve. Naproti tomu nedostatečnost v zastoupení socialistických zemí ve výběrovém souboru (zvýšená nadto u této otázky přezíravým silným vlivem náboženství v Polsku) neumožňuje potvrdit nabízející se hypotézu, že v socialistických zemích s poklesem náboženského vlivu a zejména v důsledku stále širší participace státních, celospolečenských institucí na funkcích původně rodinných obavy o osud rodiny mizí (viz podobnost struktury postojů v Československu a Jugoslávii na rozdíl od struktury postojů v jiných zemích). Ženy mají ve všech zemích bez výjimky větší obavy o rodinu než muži, vzdálenost jejich přání a očekávání je větší. Přestože hodnoty rozdílů mezi přáním a očekáváním v oblasti rodinných vazeb se liší (jako ostatně většina odpovědí v dotazníku, jak již bylo dříve uvedeno) více podle národních výběrových souborů než podle kritéria žena—muž, potvrzuje se ve všech národních populacích jednoznačně silnější orientace ženy na rodinu. Silnější vazba ženy k rodině je vzhledem k historickému vývoji její sociální role celkem přirozená a zdá se, že v této relaci není podstatně ovlivněna ani typem společenského systému, ani stupněm hospodářského vývoje země, její geografické polohy či náboženského vlivu.

Jak u muže, tak u ženy — u každého v jiné intenzitě — existuje však propast mezi přáním a očekáváním dalšího vývoje

v rodině. Jaké jsou možné příčiny této jednoznačné a do jisté míry neočekávané diskrepance? Především se zdá, že dlouho trvající proces oklešťování funkce rodiny jako základní společenské jednotky, již dlouho sledovaný společenskými vědami, se teprve v poslední době začíná odražet v širším společenském vědomí. Staletí trvající nepochybná a neotřesitelná instituce rodiny přestává být pro člověka něčím odevždy a provždy daným, ztrácí své kvality celoživotního *svazku*, ztrácí svou stabilitu, častěji a častěji se rozpadá a nezřídka je zpochybňována její existence vůbec. Diskuse o současné rodině a její oprávněnosti v moderní společnosti se prostřednictvím masových komunikačních prostředků¹⁵ rozšiřuje z vědeckých kruhů do široké veřejnosti, která zřejmě přijímá její výsledky konsenzuálněji a pocituje je intenzivněji než autoři teoretických úvah a více či méně utopických koncepcí. Jedinec si uvědomuje nebo potvrzuje, že ztrácí a bude ztrácet bezprostřední základy své osobnosti — odtud jeho očekávání spíše negativního vývoje vztahů v rodině — a společnost mu (zejména v kapitalistických státech) není zatím schopna poskytnout jinou adekvátní náhradu — odtud jeho přání spíše pozitivního vývoje vztahů v rodině.

Připustíme-li, že protikladnost přání a očekávání zjištěná v našem výzkumu je odrazem protikladnosti subjektivních přání respondentů na jedné straně a objektivních tendencí působících ve směru dezintegrace rodiny na druhé straně, je zřejmé, že rodina se nevyvíjí (a neočekává se, že se bude vyvíjet) tím směrem, jak by si přál společenský subjekt, pro nějž má především fungovat. V tom případě by jistě bylo žádoucí učinit takové kroky v sociálním plánování, aby rodina jako sociální instituce nebyla zpochybňována a negována, ale aby byly vytvořeny mechanismy k jejímu upevnění alespoň do té doby, než jiné sociální instituce budou schopny úspěšně převzít její funkce (a to se zatím nezdá příliš nadějně).

Mohli bychom argumentovat i opačně.

¹⁵ V této souvislosti můžeme problém rodiny přirovnat k jinému akutnímu problému soudobých společností a jeho promítnutí do vědomí veřejnosti. Jde o problém narkotik. Ve výzkumu se ukázalo, že tento problém je v různých zemích pocítován různě intenzivně, a to nejenom v závislosti na frekvenci jeho výskytu, ale zejména i na frekvenci veřejných diskusí o něm. Vysoké obavy ze vzrůstu

užívání narkotik projevují zejména respondenti v Holandsku a Norsku (koef. +.85 a +.87 naznačují, že narkotika jsou nejvýše hodnoceným sociálním zlem; naproti tomu v ČSSR dosahuje koef. pouze hodnoty +.26), což podle interpretace tamních autorů, je ovlivněno nejen akutní hrozbou vzrůstu narkomanů, ale i častostí tohoto tématu v masových komunikačních prostředcích.

Tabulka 10: Rozdíl mezi přáním a očekáváním v oblasti sexuální svobody
(Hodnoty rozdílu koeficientu souhlasu — vyjádřeny v setinách)

	ČSSR	Polsko	Jugoslávie	Finsko	Holandsko	Norsko	Španělsko	Japonsko
Muži	+ 39	+ 138	+ 44	+ 62	+ 39	+ 82	+ 90	+ 132
Ženy	+ 62	+ 144	+ 68	+ 137	+ 108	+ 140	+ 121	+ 167

Je-li přání častější než očekávání, má rozdíl hodnotu minus

Je-li očekávání častější než přání, má rozdíl hodnotu plus

Diskrepance mezi přáním a očekáváním může být chápána jako důsledek projevu sociální desirability na straně jedné a sociální projekce na straně druhé. Pak se nám obraz postavů jeví ve zcela jiném, opačném světle. Postojem v oblasti přání vyjadřuje respondent to, co se od něho očekává. Nevypovídá tedy o svém skutečném přání, ale o představě společensky žádoucího v daném normativním systému. Skutečné přání pak projektuje do svého očekávání. To znamená, že v daném případě si větší připoutání k rodině spíše nepřeje, předpokládá však, že se od něho očekává opak. K takovému posunu postavů může dojít v silně tradiční společnosti, ovládané hluboce zakořeněnými a široce uznávanými rigidními normami, homogenními v oblasti zákona, náboženství, obyčejů i morálky, kde odklon, byť i jen verbální, od společensky žádoucího je pro jedince nepředstavitelný. Společností tohoto typu je v našem výběrovém souboru pravděpodobně bylo např. Španělsko.

Jistě bychom mohli sledovat další faktory ovlivňující protikladnost přání a očekávání ve sféře vývoje rodiny a vyslovit další hypotézy o jejím vzniku, domníváme se však, že první výklad je obecně nejpravděpodobnější. Pro člověka v každé společnosti jsou bytostně důležité vztahy v rámci jeho mikroklimatu,¹⁶ jímž je zpravidla rodina — ať si již pod tím pojmem představuje cokoli. Proto i v tomto výzkumu na ně klade důraz (zejména žena), i když někdy v rozporu s důrazem kladeným na jiné otázky (zejména muž).

Postoje k otázce sexuální svobody vytvářejí poněkud jiný obraz. Přání a očekávání zde nemají jednoznačné protisměrnou orientaci, jako tomu bylo v případě vztahů k rodině, naopak, obojí je ve vět-

šině případů, zejména u mužských postav, orientováno k větší sexuální svobodě. Pokud jde o očekávání, potvrzuje tento směr, že tradiční představa sexuální svobody a rodiny jako dvou polů jednoho problému zde platí. Zatímco tedy většina zkoumaných populací spíše neočekává silnější připoutání k rodině, ačkoli si je přeje, očekává větší sexuální svobodu, a to bez ohledu na to, zda a v jaké míře si ji přeje nebo nepřeje. To znamená, že i značné procento těch, kteří si větší sexuální svobodu nepřejí, ji očekává. Očekávání větší sexuální svobody je ve všech případech bez výjimky vyšší než přání větší sexuální svobody. To platí pro muže i ženy. Ve sféře očekávání jsou postoje mužů a žen velmi podobné. Výrazné odlišná struktura postavů se však projevuje ve sféře přání. Národní vzorky se v podstatě diferencují na dvě odlišné skupiny mužských a ženských postavů. Ženy dobře zapadají do našeho dvupólového vzoru vztahu mezi sexuální svobodou a rodinou, tj. jejich přání většího připoutání k rodině je ve většině zemí doprovázeno nepřáním větší sexuální svobody. Výjimku tvoří ženy v ČSSR (kde hodnota koeficientu přání je nulová, což ukazuje, že respondentky v naší zemi jsou jako celek se stupněm sexuální svobody spokojeny, nechť jí ani více ani méně, či přesněji, počet těch, které si přejí více sexuální svobody je kompenzován těmi, které si ji nepřejí) a v Jugoslávii (kde hodnota koeficientu přání je slabě pozitivní, což ukazuje, že v Jugoslávii slabě převažují ženy, které si přejí více sexuální svobody nad těmi, které si ji nepřejí). Nezodpovězena však zůstává otázka, zda tyto postoje k sexuální svobodě nejsou motivovány spíše obavou z dezintegrace rodiny či silnou

¹⁶ To potvrzují všechny naše výzkumy orientované k problematice rodiny, dítěte, mládeže atd.

internalizaci tradičního image o roli ženy než skutečným vztahem ke zkoumané otázce. Odlišnost postojů československých a jugoslávských žen naznačuje, že větší bezstarostnost o osud rodiny (zejména jako základní jednotky hospodářského zabezpečení a společenské prestiže) a měnící se představy o postavení žen v rodině a ve společnosti mohou ovlivnit i vztah ke druhé otázce. Můžeme se oprávněně domnívat, že v socialistických zemích (Polsko nám neumožňuje potvrdit tuto domněnku opět pravděpodobně v důsledku své silné náboženské tradice) určitou roli v tomto směru hraje větší ekonomická a sociální nezávislost ženy. Její postavení ve společnosti není většinou odvozováno od postavení jejího muže a rodiny, a proto i postoj k sexuální svobodě je méně ovlivňován existenčně a společensky motivovanými obavami. Bylo by možná zajímavé korigovat položenou otázku doplňující otázkou: „Doufáte ve větší sexuální svobodu za předpokladu, že jí nebudou narušeny rodinné svazky?“

Převážná část mužských respondentů má přání odlišná od přání žen. Zdá se, že tradiční představa neslučitelnosti sexuální svobody s připoutáním k rodině na muže nepůsobí. I když upevnění rodiny si přejí ve výrazné většině a větší sexuální svobodu v poněkud méně výrazné většině, nepovažují tyto dvě hodnoty vcelku za neslučitelné. Nejsilněji se to projevuje v postojích československých a jugoslávských respondentů, které se do jisté míry liší od ostatních. Četnosti jejich přání většího připoutání k rodině jsou poměrně blízké četnostem přání větší sexuální svobody. Zhruba tolik mužů, kolik si v těchto dvou zemích přeje větší připoutání k rodině, si současně přeje větší sexuální svobodu.

Ovšem i v ostatních zemích kromě Polska a Japonska je směr (i když ne intenzita) přání mužů u obou otázek stejný,¹⁷ dá se tedy říci, že se vzájemně nevylučují, jako je tomu v případě postojů žen. Zřejmě zde působí vědomí (či možná spíše podvědomí) tradičně odlišného postavení muže, jenž byl vždy více existenčně ne-

závislý, byl zpravidla méně připoután k rodině a častěji mimo domov a měl proto i více příležitostí k mimomanželským stykům, které mu byly víceméně tolerovány jak společností, tak vlastní ženou. Naproti tomu od ženy byla většinou vyžadována striktní a celoživotní monogamie prakticky od té doby, kdy zanikl matriarchát a upevnil se systém soukromého vlastnictví. August Bebel v té souvislosti píše: „Vláda soukromého vlastnictví zpečetila porobu ženy mužem. Následovala po ní doba ponížení, ba opovržení. Matriarchát znamenal komunismus, rovnost všech; vznik patriarchátu znamenal panství soukromého vlastnictví a zároveň útlak a zotročení ženy... Muž ženu nutí k zachovávání manželské věrnosti, ale sám ji zachovávat nemusí; dopustí-li se žena manželské nevěry, páchá nejtěžší podvod, jaký se může přihodit novému pánu - může mu totiž porodit nevlastní děti, které by dědily jeho majetek. A proto se porušení manželské věrnosti u všech starých národů trestalo smrtí nebo otroctvím.“¹⁸

Historicky fixované představy o privilegovaném, a tedy i svobodnějším postavení muže v rodině jsou zřejmě faktorem ovlivňujícím toleranci mužských respondentů, pokud jde o slučitelnost dvou zdánlivě protichůdných hodnot - sexuální svobody a připoutání k rodině. Zdá se, že dvoupólový vzor vztahu těchto dvou hodnot u mužské populace nepřevládá a muž na základě své historické zkušenosti chápe oba fenomény spíše jako nezávislé a vzájemně se neovlivňující. Překvapující je spíše skutečnost, že muži, přestože fakticky vždy měli větší sexuální svobodu, si ji přejí více výrazně častěji než ženy. To ovšem pravděpodobně také souvisí s odlišnou historickou zkušeností obou pohlaví. Zkušenost muže mu umožňuje chápat oba jevy jako slučitelné. Žena naproti tomu ve většině případů nepřekročila dosud hranice tradičního image o své roli, nemá historicky stejnou zkušenost jako muž a považuje proto oba jevy spíše za protikladné.

Co naznačují postoje respondentů? Bu-

¹⁷ Výraznou protisměrnost přání polských a japonských respondentů nejenom vzhledem ke směru jejich očekávání, ale i vzhledem ke směru přání respondentů ve všech ostatních zemích, nelze na základě použitelných dat dobře vysvětlit. Vezmeme-li v úvahu náboženský faktor, který je velmi silný v Polsku a může postoj k sexuální svobodě ovlivňovat, není

tomu tak v Japonsku, které se v našem výzkumu jeví jako země nepřiliš nábožensky orientovaná. Zdá se, že v obou zemích působí podobné tradiční, silně internalizované normy, ať již původu náboženského, národnostního či jiného.

¹⁸ Bebel A., *Žena a socialismus*. SNPL, Praha 1962.

de se rodina a sexuální svoboda vyvíjet spíše podle jejich očekávání či podle přání? Vycházíme-li z toho, že postoje předcházejí jednání a přání zpravidla vyúsťuje v tendenci k činnosti, lze předpokládat, že očekávané objektivní trendy vývoje budou korigovány subjektivními činnostmi a že tedy nedojde k obávané dezintegraci rodiny a k obávané i žádoucí sexuální svobodě, ale k určitému kompromisu přání a očekávání. Dá se říci, že vývoj v obou oblastech ve směru k „více“, tj. k většímu připoutání k rodině doprovázenému větší sexuální svobodou, by vyhovoval většině, zejména mužských populací.

Oba póly jsou slučitelné nebo neslučitelné v závislosti na tom, jak budeme rodinu a manželství chápat. Jsou zcela určité neslučitelné, chápeme-li rodinu jako svazek založený na celoživotním, striktně monogamním manželství. Mohou však být slučitelné, bude-li základem rodiny volněji definovaný svazek mezi mužem a ženou.

Existuje mnoho predikcí dalšího vývoje manželství a rodiny.¹⁹ Je zcela možné, že souběžně budou existovat různé institucionalizované typy svazku mezi mužem a ženou. Je však také možné, jak se domníval Engels, že s uvolněním formální monogamie se lidé stanou doopravdy monogamními. Zdá se, že i dnes může být otázka budoucí existence současného typu manželství a na něm založené rodiny zodpovězena Engelsovou citací Morgana: „Rodina je výtvorem společenské soustavy a bude se v ní zrcadlit kulturní stav společnosti. Protože se monogamní rodina od počátku civilizace zlepšila, a v moderní době velmi znatelně, můžeme se přinejmenším domnívat, že je schopna zdokonalovat se i dále, až bude dosaženo rovnosti obou pohlaví. Kdyby ve vzdálenější

budoucnosti nebyla monogamní rodina s to splnit nároky společnosti, nelze předpovědět, jak bude vypadat její nástupkyňe.“²⁰

Výzkum tedy neodpovídá na otázku, jak pevná bude rodina a jaká bude sexuální svoboda (která se tak rozporně promítá do postojů mužské a ženské populace) v budoucnosti. I zde platí to, co ostatně platí pro všechny ostatní otázky dotazníku. Zkoumáním postojů k budoucnosti se nedovídáme o budoucnosti, ale spíše o přítomnosti, o potenciálních aktivitách a o tom, co by mělo být podporováno a co potlačeno, aby se dnešní touhy člověka uskutečnily zítra.

Závěr

Dlouhý proces diferencovaného vývoje mužské a ženské osobnosti ovlivňovaný ve sledovaných populacích převládajícím vzorem křesťanské hodnotové orientace a historicky determinovaný ekonomickým systémem založeným na soukromém vlastnictví výrobních prostředků zanechal na současné ženě více či méně znatelné stopy. Tradiční vzdálenost sociální pozice muže a ženy, přestože se stále zmenšuje, zejména v socialistických zemích, nebyla dosud důsledně nikde zcela překonána.

I výsledky výzkumu *Představy o světě v r. 2000* to dokumentují nejen některými osobnostními, v našem článku nesledovanými proměnnými (žena dosahuje ve všech, nebo ve většině zemí nižších hodnot profesionální pozice, sociální participace, informovanosti), ale zprostředkovaně i postoji k problémům blízké se dotýkajícím specifických zájmů ženy v jejím sociálním vztahu k muži. Žena fakticky není a necítí se rovnoprávná.

¹⁹ Vance Packard uvádí ve své knize *The Sexual Wilderness* (David McKay Co., New York 1968) 3 možných vzorů (cit. z německého překladu *Die Sexuelle Verwirrung*, Egon Verlag, Wien 1969, s. 451 až 453):

1. Postupné soužití, při němž muž i žena postupně uzavírají sňatek s několika životními partnery.
2. Nestrukturované soužití, bez určení délky trvání a odpovědnosti.
3. Oboustranná polygamie — každý z manželů má ještě další partnery volené podle různých hledisek — ekonomického, sexuálního atd.
4. Plánované jednostranné rodičovství bez manželství.
5. Specializovaná reprodukce — pouze vhodné páry plodí a vychovávají děti.
6. Skupinové manželství — soužití několika dospělých obou pohlaví.
7. Polygynie — pro starší lidi, vzhledem k tomu, že ve vyšším věku počet žen převyšuje počet mužů.

8. Alternativní volba soužití — volba mezi úplnou sexuální svobodou pro krátkodobé i dlouhodobé vztahy, manželskou smlouvou na omezenou dobu a vylučnou monogamií.

Některé z těchto forem se již v různém stupni institucionalizace a s různým stupněm životaschopnosti v některých soudobých společnostech objevily. Například v socialistických státech je fakticky i legálně uznávána instituce svobodné matky. Mladí lidé ve skandinávských zemích zakládají takzvané „velké rodiny“, což je v podstatě forma skupinového manželství (zdá se však, že tento typ soužití dosud neprojevuje velkou životaschopnost). Rozvojové země jsou pak vhodnou půdou pro alternativní volbu soužití, ne ovšem ve smyslu Packardova bodu 8), ale spíše pro volbu mezi tamní tradiční polygamií velkou rodinou a importovanou monogamní nukleární rodinou. Diskuse o tom, jaký typ rodiny má společnost preferovat, je v některých rozvojových zemích v současné době velmi živá.

²⁰ Engels B., cit. dílo, s. 78.

Skutečnost, že velká většina zjištěných postojů se ve výzkumu jeví jako národní, a ne jako mužské či ženské postoje a že tedy lidské vědomí je především výrazným produktem svého sociálního prostředí, pouze zvyrazňuje ty otázky, u nichž se názory obou pohlaví od sebe liší a v mnohanárodním průřezu se objevuje „mužská“ a „ženská“ orientace. Takto heterogenní jsou postoje k problému ženy ve vedoucím postavení, k problému sexuální svobody a v kombinaci s ním k problému rodiny.

Zpravidla se má za to, že nesoulad zájmů dvou společenských skupin je zdrojem potenciálního rozporu, popřípadě konfliktu mezi nimi. Jak by se to mohlo projevit v našem případě?

Přestože různí autoři mají různé názory na to, zda ženy jsou sociální skupinou, či nikoli, zdá se, že ženy nemají své skupinové vědomí, ženy se necítí být sociální skupinou a své třídní či skupinové vědomí více či méně odvozuji z třídní či skupinové příslušnosti muže. Žena je především členem rodiny, národa, třídy a její pocit „druhov“ příslušnosti je vlivem sociálního mikroklimatu i makroklimatu paralyzován nebo odsunován na druhé místo. Není proto pravděpodobné, jak se domnívají některá extrémní feministická hnutí na Západě, že by difference přání v otázce uplatnění žen vyústila v závažný rozpor vedoucí k revolučnímu řešení. Je pravděpodobnější, že situace se bude — pokud se bude — měnit pomalu, cestou evoluce a výslednicí bude kompromis nestejných přání.

Přestože jsme se pokusili zde naznačit některé možné závěry, někdy i zasahující do budoucnosti, chtěli bychom znovu zdůraznit, že predikční hodnota výzkumu postojů je sporná. Zjištěné parametry postojů nelze chápat jako autonomní výsledný jev. V marxistické sociologii je nutno uvést je do vztahu k měnícím se a změněným sociálně ekonomickým poměrům a zkoumat v jaké míře tyto poměry odrážejí, předbíhají či se za nimi opožďují.

Mohli bychom tedy ještě opravit a upřesnit svoji charakteristiku výzkumu postojů k budoucnosti. Lze jej použít jako nástroj previze ve stabilních společnostech s pevně objektivně i subjektivně zafixovanými hodnotovými vzory, ve společnostech, jejichž bezkonfliktní fungování

je zajišťováno bezpečnou sítí regulativů a vývoj probíhá jen pomalu a neznatelně. Naproti tomu ve společnostech procházejících rychlými a hlubokými změnami má výzkum postojů mnoho úskalí. V některých oblastech sociální reality může sice úspěšně vypovídat o současném stavu i o budoucích trendech, v jiných naopak může přinést informaci dosti zkreslenou (přání mužů v socialistických zemích pokud jde o otázku ženy ve vedoucím postavení), vypovídající spíše o minulosti a jejich představách než o přítomnosti a budoucnosti. Tak tomu bude zřejmě v těch oblastech, které po staletí zůstávaly vývojem téměř nedotčeny (postavení ženy) a jejichž hodnotové vzory jsou společností hluboce internalizovány, takže přežívají i ve změněných podmínkách. Vztah objektivního a subjektivního není stejný ve všech sférách sociální reality. Máme-li získat spolehlivou informaci o měnící se společnosti, musíme výzkum postojů korigovat výzkumem reálného prostředí a v určitých momentech jej chápat jako detektor silně zakořeněných přžitků, které odolávají působení nových podmínek a které je nutno cílevědomě ovlivňovat jiným způsobem.

Резюме

Бартова Е.: Отношения к проблеме женщины и семьи

Одним из типических знаков динамики современного общества является более или менее интенсивная борьба за равноправие женщины. Несмотря на частичные успехи этой борьбы вопрос женской эмансипации пока еще не был последовательно разрешен правдоподобно ни в какой стране. Хотя в нормативной сфере в этом направлении было достигнуто значительного прогресса, особенно в социалистических странах, это не отражается в надлежащей мере в практике общественного участия и в сознании индивидуума.

Это положение в определенной степени документируют некоторые данные международного сравнительного исследования «Представления о мире в 2000-ном году», организованного в 1967 г. Европейским координационным центром исследований и документации в социальных науках в Вене. Исследование, проводимое в 13 странах и охватывающее широкую область социальных проблем, дало экстенсивную информацию для социологического анализа.

При обработке данных этого исследования одним из классифицирующих признаков был установлен половой признак. Предполагалось, что этим видом классификации выделится несколько групп вопросов, к которым мужская

и женская часть населения занимают отличающуюся точку зрения. Но это не случайность. Анализ, кроме другого, показал, что позиции мужчин и женщин в одной и той же стране похожи друг на друга. Национальные группы опрашиваемых в своих взглядах более однородны, чем мужчины или женщины всего многонационального выборочного коллектива. Личность индивидуума, так, как она проявляется в его отношениях к вопросам общего интереса, скорее детерминирована его социальной средой — в нашем случае референционной рамкой его национального общества, чем принадлежностью к определенному полу.

Несмотря на это, все же существует область интересов, где мужчины и женщины в отдельных национальных коллективах отличаются друг от друга, и в международном сравнении появляется двойная линия, наблюдаемая во всех странах, принимавших участие в исследовании, линия, одну ветвь которой можно было бы назвать «мужской» и вторую «женской» моделью ориентации. И эту область составят вопросы, связанные тесно с положением женщины в семье и в обществе. В исследовании «Представления о мире в 2000 году» их проследивали только в очень ограниченной части анкеты, направленной на изучение желаний и ожиданий в сфере эмансипации (вопрос: «Будет ли больше или меньше женщин на руководящих постах?»), в сфере свободы сексуальных отношений и в области семьи (вопросы: «Будет ли больше или меньше свободы в сексуальных отношениях?» и «Будут ли люди больше или меньше привязаны к семье?»). Здесь национальные коллективы отделяются.

Между тем как ожидания мужчин и женщин, поскольку дело касается вопроса «больше женщин на руководящем посту», относительно близки и в обоих случаях довольно высоки, их желания четко отличаются. Желания женщин в этом вопросе в общем вращаются в плоскости ожидания или они выше, но желания мужчин всегда значительно ниже. Следовательно, мужчины не желают, чтобы больше женщин занимало руководящий пост, или точнее, они желают это менее часто, чем это ожидают и они желают это существенно менее часто, чем женщины. Это указывает, что, несмотря на весь прогресс, достигнутый в нормативной сфере, в субъективном сознании членов обоего пола барьера за равноправие не была пока завершена.

Также в вопросе свободы сексуальных отношений в комбинации с отношением к семье проявляются аналогичные различия между обоими полами в большинстве исследуемых стран. Как позиции мужчин, так и женщины свидетельствуют о сильном подчеркивании семейных связей и их дальнейшего существования. Но между тем как мужчины связывают подчеркивание семьи с желанием большей свободы в сексуальном отношении, то женщины в своем большинстве отрицают ее. Это показывает, что образ семьи у каждого из полов другой. Каждый из полов прошел в историческом отношении отличающимся развитием и видимо до сих пор несет отпечатки традиционно отличающегося процесса социализации.

Интересно было бы осуществить более глу-

бокий анализ этой дихотомии позиций. Однако, это, во-первых, выходит за возможности этой статьи, во-вторых, это требует последовательное сопоставление итогов исследования позиций с итогами исследования реальной среды. Но полученные данные приносят интересную информацию о подобности и различии позиций мужчин и женщин в многонациональном разрезе и они могут послужить в качестве исходного момента следующих анализов и эвентуальных вмешательств в социальную действительность.

Summary

Bártlová E.: Attitudes on the Issue of Woman and Family

One of the typical features of the dynamics of modern societies is the struggle — sometimes more intense, sometimes less — for the equality of woman. But in spite of some partial success of the female element the issue of female emancipation has not yet been really solved in any country. While in the normative sphere considerable progress has already been achieved, particularly in socialist countries, the same has not so far been reflected in the actual social participation and in the consciousness of the individual.

This is also apparent in some of the findings of the international comparative research *Images of the World in the Year 2000*, organized in 1967 by the *European Center for Research and Documentation in Social Sciences in Vienna*. Research, covering 13 countries and a vast range of social problems, provided an extensive information for sociological analysis.

The criterion of sex was one of the many sorting criterions of the data processing, chosen as differentiating items. It was expected that this kind of sorting will cluster several issues, to which male and female populations assume different attitudes. But this was not the case. The analysis revealed that the attitudes of men and women of one nation are in most cases similar. National groups of respondents hold more homogeneous opinions than men or women of the whole multinational sample. The personality of the individual, as is manifested in his attitudes to issues of general interest, is determined by his social surroundings — in our case by the frame of reference of his national society — rather than by his pertinence to a certain sex group.

Nevertheless there is a sphere of interest in which the two sex groups of particular national samples differ and a certain double-line pattern, which might be called “male” and “female” pattern of pose, appear in a cross-national comparison. And it is the very issue of the position of women in the family and in society which is in the background of this sphere. In the research it was covered only by a small section of the questionnaire including questions concerning hopes and expectations of “more or less women in leading

position", hopes and expectations of „more or less sexual freedom“ and hopes and expectations of „more or less attachment to the family“.

The expectations of the male and female — concerning „more women in leading position — are relatively similar. But their hopes develop in a quite different way. Explicitly the hopes of women attain or exceed the level of their expectations, while the hopes of men remain always at a considerably lower level of the scale. That is to say that men are not greatly in favour of more women assuming leading positions, or more precisely — they favour such an outcome less than they expect it and they want it considerably less often than women do. This seems to indicate that regardless the progress in the normative sphere of the society, the struggle for the equality of woman is not yet finished in the subjective consciousness of the two sexes.

The question of sexual freedom in combination with the question of family relations presents an analogous difference of the two sex groups in the majority of countries under

observation. The attitudes of men and women document the great significance they attribute to family ties and to their further development. But while men combine their emphasis on family ties with a desire for more sexual freedom, women on the whole refuse the idea of more sexual freedom. The image of the family changes with the sex group. Most probably this is due to the fact, that both the sexes underwent a historically different process of development and they are evidently marked by a traditionally different process of socialization.

The present discussion of the dichotomy of male and female attitudes in a multinational cross-section can be viewed as the first step on the road of comparative analysis, limited more or less to the subjective level. It may provide a background for further steps — namely for a thorough confrontation of the results of research into attitudes with the results of research into actual social milieu.

Only such a confrontation will make it possible to project subjective images on the objective screen and to draw a more-dimensional picture of the problem in question.